

Examination of Orientalists' Views on the Repetition of Quranic Stories

Seyyed Mohammad Reza Hoseini Nia¹ , Zahra Rahmati² , Abbas Karimi³ ,
and Khadijeh Mahdian Mehr⁴

1. Corresponding Author, PhD in Quran and Hadith Sciences, Faculty of Theology and Islamic Knowledge, Ilam University, Ilam, Iran: m.hoseininia@ilam.ac.ir
2. Student of Quran and Hadith Sciences, Faculty of Theology and Islamic Knowledge, Ilam University, Ilam, Iran: zaharahmati367@gmail.com
3. PhD in Quranic Studies and Orientalism, Al-Mustafa International University, Qom, Iran: abas_karimi@mail.ac.ir
4. Student of Quran and Hadith Sciences, Faculty of Theology and Islamic Knowledge, Ilam University, Ilam, Iran: kh.mahdianmehr@gmail.com

Article Info

Article type:
promotional Article

Article history:

Received: 16 March 2025

Received in revised form:
14 April 2025

Accepted: 8 May 2025

Available online: 20 June 2025

Keywords:

Orientalists,
Repetition,
Quranic Stories,
Story of Abraham (PBUH),
Thematic Coherence.

ABSTRACT

From the viewpoint of Orientalists, the repetition of stories in the Qur'an has often been cited as evidence of a lack of coherence and structural unity within its sūrah. In contrast, Muslim scholars regard this repetition as one of the aspects of the Qur'an's rhetorical miracle, serving functions such as eloquence and rhetorical effectiveness, guidance and moral instruction, completing narrative images, and demonstrating its miraculous and inimitable nature. This study, employing a descriptive-analytical method, investigates the doubts raised about the repetition of Qur'anic narratives and critiques Orientalist views in this regard, with an emphasis on the purposeful design of the sūrah. For this purpose, verses that are the subject of this challenge are identified, and by reflecting on the views of classical and contemporary exegetes, the wisdom behind the repetition of stories is explored. In this context, the story of Prophet Abraham (AS) - one of the most frequently repeated narratives in the Qur'an - is selected and analyzed. Examining the purpose and context of the verses within each sūrah and comparing them with the diverse aims of the narrative in other sūrah reveals that the primary objective of repeating stories in the Qur'an is to utilize them in alignment with the specific objectives of each sūrah. The story of Abraham (AS) was revealed to the Prophet Muhammad (PBUH) at different times, pursuing goals such as calling to monotheism, warning the polytheists by recounting the fate of past peoples, consoling the Prophet, relating the history of previous communities, and arguing against polytheism.

Cite this article: Hoseini Nia, S.M.R., & Rahmati, Z., & Karimi, A., & Mahdian Mehr, K. (2025). Examination of Orientalists' Views on the Repetition of Quranic Stories. *The Quran from Orientalists Point of View*, 20 (38), 351-388. <https://doi.org/10.22034/jqopv.2025.15315.1310>

© The Author(s).

Publisher: Al-Mustafa International University.

DOI: <https://doi.org/10.22034/jqopv.2025.15315.1310>

Problem Statement

One of the prominent characteristics of the Holy Quran is the narration of the stories of certain divine prophets and their communities. This storytelling, a part of the rhetorical structure and miraculous expression of the Quran, is aimed at guidance, education, and elucidation of monotheistic truths. A noteworthy aspect observed in the stories of the Quran is the repetition of certain narratives across multiple chapters. Some Orientalists, including Maurice Bucaille, Theodor Nöldeke, Richard Bell, and Montgomery Watt, regard this as evidence of weakness, fragmentation, lack of coherence and connectedness, inadequacy in eloquence, derivation from the Bible, and ultimately, the non-revelatory nature of the Quran. The story of Prophet Abraham (PBUH) is one such narrative that is recounted in several chapters of the Quran, including Surah Al-Baqarah, Al-Imran, Al-An'am, Hud, Ibrahim, Al-Hijr, Maryam, Al-Anbiya, As-Saffat, and Adh-Dhariyat, with various details and perspectives. For example, Surah Al-Baqarah emphasizes the steadfastness and sincerity of Abraham (PBUH), while in Surah As-Saffat, the narrative of his sacrifice of his son serves as a symbol of submission to divine command.

Objective

This research aims to examine the Orientalists' views regarding the alleged repetitiveness of Quranic stories, particularly the story of Prophet Abraham (PBUH), while providing critical and appropriate responses to refute these suspicions.

Research Method

This study employs a descriptive-analytical method using library and software resources. Initially, the authors investigate the Orientalists' claims regarding the repetition of the story of Abraham (PBUH) and their reasoning. By studying Quranic sciences, exegesis, and narrative literature, they propose noteworthy responses.

Findings and Conclusion

Contrary to Orientalist claims, there is no necessary correlation between the repetition of Quranic stories and the inference of lack of eloquence and rhetorical skill in the Quran. The repetition of these stories actually serves as a robust testament to the Quran's eloquence and rhetorical excellence at the highest level.

The assertion that the repetition of Quranic stories, particularly that of Abraham (PBUH), is based on derivation from the Torah and the Gospel and the non-revelatory nature of the Quran is unacceptable. Significant insights presented within these Quranic narratives are undoubtedly absent in the previous scriptures. Additionally, verses containing denunciations of Jews and the condemnation of the People of the Book signify non-derivation. Furthermore, certain Orientalists, such as Gerard van der Leeuw and Wilfred Cantwell Smith, have strongly rejected this idea.

The repetition of the story of Abraham (PBUH) across various chapters of the Quran is not inherently indicative of lack of coherence and connectedness; in certain cases, repetition demonstrates integration and harmony.

The story of Abraham (PBUH), recounted in different chapters, reflects the fourteen stages of his life, containing valuable educational insights that reveal the eternal, comprehensive, and universal guidance of the Quran.

The repetition of the story of Abraham (PBUH) is based on the different states and existential dimensions of his character, which are addressed in each chapter.

The repetition of the story of Abraham (PBUH) should be examined concerning its various thematic dimensions, each of which requires separate analysis.

بررسی دیدگاه خاورشناسان درباره تکرار قصص قرآن

سید محمد رضا حسینی نیا^۱، زهرا رحمتی^۲، عباس کریمی^۳، و خدیجه مهدیان مهر^۴

۱. نویسنده مسئول، دکتری گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات و معارف اسلامی دانشگاه ایلام، ایلام، ایران:
m.hoseininia@ilam.ac.ir

۲. دانشجوی گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات و معارف اسلامی دانشگاه ایلام، ایلام، ایران، رایانامه:
zahrarahmati367@gmail.com

۳. عضو علمی انجمن قرآن و مستشرقان حوزه‌های علمیه کشور، قم، ایران، رایانامه: abas_karimi@mail.ac.ir

۴. دانشجوی گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات و معارف اسلامی دانشگاه ایلام، ایلام، ایران، رایانامه: kh.mahdianmehr@gmail.com

چکیده

اطلاعات مقاله

از منظر خاورشناسان، تکرار قصه‌های قرآن نشانه‌ای از نبود انسجام و ساختار در سوره‌های قرآن تلقی شده است؛ در حالی که از دیدگاه اندیشمندان مسلمان، این تکرار یکی از وجوه اعجاز بیانی قرآن محسوب می‌شود و در راستای کارکردهایی همچون فصاحت و بلاغت، اهداف هدایتی و تربیتی، تکمیل تصویرها، و نیز اعجاز و تحدی قابل تبیین است. پژوهش حاضر با روش توصیفی-تحلیلی، ضمن بررسی شبهات مطرح شده درباره تکرار قصص قرآنی، به نقد دیدگاه خاورشناسان در این زمینه با تأکید بر هدفمندی سوره‌ها می‌پردازد. برای این منظور، آیاتی که موضوع این چالش هستند شناسایی شده و با تأمل در آراء مفسران و پژوهشگران قرآنی، حکمت تکرار قصه‌ها بررسی شده است. در همین راستا، داستان حضرت ابراهیم (علیه السلام) - که از جمله قصه‌های پرتکرار قرآن است - به عنوان دامنه بحث انتخاب و تحلیل شده است. با بررسی غرض و سیاق آیات هر سوره و مقایسه آن با اهداف مختلف داستان در دیگر سوره‌ها، می‌توان دریافت که هدف اصلی تکرار قصه‌ها در قرآن، استفاده از آن‌ها متناسب با مقاصد خاص هر سوره است. داستان حضرت ابراهیم (علیه السلام) در زمان‌های مختلف بر پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) نازل شده و اهداف گوناگونی از جمله دعوت به توحید، هشدار به مشرکان از طریق ذکر سرنوشت اقوام پیشین، تسلای پیامبر (صلی الله علیه و آله)، بیان اخبار امت‌های گذشته و استدلال علیه شرک را دنبال کرده است.

نوع مقاله:

مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۲/۲۶

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۱/۲۵

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۲/۱۸

تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۳/۳۰

کلیدواژه‌ها:

مستشرقان،
تکرار،
قصص القرآن،
قصه ابراهیم (علیه السلام)،
هدفمندی سوره‌ها.

استناد: حسینی نیا، سید محمد رضا؛ و رحمتی، زهرا؛ و کریمی، عباس؛ و مهدیان مهر، خدیجه (۱۴۰۴). بررسی دیدگاه خاورشناسان درباره تکرار قصص قرآن. *قرآن پژوهی خاورشناسان*، ۲۰ (۳۸)، ۳۸۸-۳۵۱. <https://doi.org/10.22034/jqopv.2025.15315.1310>

© نویسندگان.

ناشر: جامعة المصطفی العالمية.

مقدمه

قرآن کریم، به‌عنوان آخرین کتاب آسمانی و معجزهٔ جاویدان پیامبر اسلام ﷺ، همواره مورد توجه اندیشمندان، مفسران و پژوهشگران از فرهنگ‌ها و مکاتب گوناگون قرار گرفته است. یکی از ویژگی‌های برجسته این کتاب الهی، روایت قصص انبیاء و اقوام پیشین است که با اهدافی عمیق و چندلایه، همچون هدایت، تربیت، و تبیین حقایق توحیدی، در سوره‌های مختلف قرآن تکرار شده‌اند. این قصص، که از منظر اسلامی بخشی از اعجاز بلاغی و ساختاری قرآن به‌شمار می‌روند، نه صرفاً روایت‌هایی تاریخی، بلکه حامل درس‌ها و عبرت‌هایی برای زندگی انسان‌ها در تمامی اعصار هستند. با این حال، تکرار این داستان‌ها در سوره‌های متعدد، از سوی برخی پژوهشگران غربی، به‌ویژه مستشرقان، به گونه‌ای متفاوت تفسیر شده است. مستشرقان، که عمدتاً با پیش‌فرض‌های فرهنگی، تاریخی و گاه ایدئولوژیک به مطالعهٔ قرآن پرداخته‌اند، این تکرار را نشانه‌ای از پراکندگی، عدم انسجام، یا حتی اقتباس از متون یهودی و مسیحی دانسته‌اند (سیدی و علوی‌زاده، ۱۴۰۱). چنین دیدگاه‌هایی، که گاه با نگاهی سطحی یا مغرضانه همراه است، چالش‌هایی را در مسیر فهم درست و جامع قصص قرآنی پدید آورده است.

در میان قصص قرآنی، داستان حضرت ابراهیم علیه السلام از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است. این پیامبر بزرگ الهی، که به‌عنوان «پدر توحید» و نماد مبارزه با شرک و بت‌پرستی شناخته می‌شود، در سوره‌های متعددی از قرآن، از جمله بقره، آل عمران، انعام، هود، ابراهیم، حجر، مریم، انبیاء، صافات و ذاریات، با جزئیات و زوایای گوناگون روایت شده است. تکرار داستان حضرت ابراهیم علیه السلام در این سوره‌ها، از دیدگاه قرآن‌پژوهان اسلامی، نه تنها بی‌هدف یا تصادفی نیست، بلکه با توجه به غرض و سیاق هر سوره، ابعاد مختلفی از زندگی، دعوت، آزمون‌ها و پیام‌های این پیامبر عظیم‌الشأن را برجسته می‌سازد. برای مثال، در سوره بقره بر استقامت و اخلاص ابراهیم علیه السلام تأکید شده، در حالی که در سوره صافات، ماجرای قربانی کردن فرزندش به‌عنوان نمادی از تسلیم در برابر فرمان الهی مورد توجه قرار گرفته است. این تنوع در روایت، از دیدگاه اسلامی، بخشی از حکمت الهی و ساختار هدفمند قرآن است که برای هدایت و تربیت مخاطبان در زمینه‌ها و شرایط گوناگون طراحی شده است.

با این وجود، مستشرقان غربی که از قرن هجدهم میلادی به مطالعه علمی و انتقادی متون دینی، از جمله قرآن، روی آورده‌اند، گاه با نگاهی متفاوت به این تکرار نگریسته‌اند. برخی از آنان، مانند تئودور نولدکه، تکرار قصص را نشانه‌ای از تدوین غیرمنسجم قرآن یا وابستگی آن به تورات و انجیل دانسته‌اند (نریمانی و فیروزمندی بندپی، ۱۳۹۸). این دیدگاه‌ها، که گاه ناشی از عدم درک عمیق سیاق آیات و اهداف بلاغی قرآن هستند، از سوی مفسران اسلامی مورد نقد قرار گرفته‌اند. منتقدان بر این باورند که چنین تحلیل‌هایی، بدون توجه به ساختار یکپارچه و هدفمند سوره‌ها، نمی‌توانند حقیقت محتوای قرآنی را به‌درستی بازتاب دهند. از این رو، بررسی انتقادی دیدگاه‌های مستشرقان و ارائه پاسخ‌هایی مستند بر مبنای منابع معتبر اسلامی، از جمله تفاسیر برجسته شیعه و اهل سنت، ضرورتی انکارناپذیر دارد.

پژوهش حاضر با هدف بررسی انتقادی دیدگاه‌های مستشرقان درباره تکرار قصص قرآن، با تمرکز بر داستان حضرت ابراهیم علیه السلام، به این موضوع می‌پردازد. این مقاله می‌کوشد تا با استفاده از روش توصیفی-تحلیلی، نخست شبهات مطرح‌شده از سوی مستشرقان را شناسایی و تحلیل کند و سپس با استناد به تفاسیر معتبر، از جمله میزان از علامه طباطبائی، فی ظلال القرآن از سید قطب، و مجمع‌البیان از طبرسی، به نقد این دیدگاه‌ها و تبیین حکمت‌های تکرار قصص در قرآن بپردازد. هدف این پژوهش، تنها پاسخ‌گویی به شبهات نیست، بلکه روشن‌ساختن جنبه‌های اعجاز‌آمیز و بلاغی قرآن است که تکرار قصص را به ابزاری برای تعمیق پیام‌های الهی و تربیت انسان‌ها تبدیل کرده است.

اهمیت این مطالعه در آن است که با نقد علمی و روشمند دیدگاه‌های مستشرقان، به رفع سوءتفاهم‌ها و ارائه تصویری دقیق‌تر از ساختار و محتوای قرآن کریم یاری می‌رساند. همچنین با انتخاب قصه حضرت ابراهیم علیه السلام به‌عنوان مطالعه موردی، نشان می‌دهد که تکرار قصص در قرآن نه نشانه ضعف یا تقلید، بلکه بخشی از طراحی هوشمندانه و هدفمند این کتاب الهی است که هر روایت را با توجه به نیازها و زمینه‌های مخاطبانش تنظیم کرده است. این مقاله در بخش‌های مختلفی سامان یافته است: نخست به بررسی پیشینه پژوهش و شبهات مستشرقان پرداخته، سپس دیدگاه‌های مفسران اسلامی درباره حکمت تکرار قصص را تحلیل می‌کند، و در نهایت، با تمرکز بر تناسب داستان حضرت ابراهیم علیه السلام با اهداف سوره‌های مختلف، به نقد دیدگاه‌های مستشرقان و ارائه پاسخ‌های مستند می‌پردازد.

امید است این پژوهش بتواند گامی مؤثر در جهت تبیین حقایق قرآنی و تقویت مطالعات قرآنی در میان پژوهشگران و علاقه‌مندان این حوزه بردارد و مخاطبان را به نگاهی ژرف‌تر و آگاهانه‌تر نسبت به قصص الهی قرآن رهنمون سازد.

الف. پیشینه پژوهش

موضوع تکرار قصص در قرآن و ارتباط آن با هدفمندی سوره‌ها، از دیرباز مورد توجه قرآن‌پژوهان و مفسران اسلامی بوده است. در دهه‌های اخیر، این موضوع به‌طور خاص در مطالعات قرآنی معاصر، هم از سوی پژوهشگران مسلمان و هم از سوی مستشرقان، مورد بررسی قرار گرفته است. در ادامه، به برخی از پژوهش‌های کلیدی در این زمینه اشاره می‌شود:

۱. علی اسدی (۱۳۹۸)

در مقاله‌ای با عنوان «کارکردشناسی تکرار در قصه‌های قرآن با تأکید بر هدفمندی سوره‌ها (مطالعه موردی قصه قوم ثمود)» که در فصلنامه پژوهش‌های قرآنی منتشر شده است، نویسنده با استفاده از روش تحلیل محتوا و بررسی سیاق آیات، به این نتیجه می‌رسد که تکرار، ابزاری برای تأکید بر مفاهیم هدایتی و تربیتی است و در هر بار تکرار، جنبه‌ای خاص از داستان متناسب با ساختار و هدف سوره برجسته می‌شود.

۲. فاطمه باصری و همکاران (۱۴۰۱)

در پژوهشی با عنوان «واکاوی رابطه تکرار و بیان گزینشی قصص انبیاء با هدفمندی سور قرآنی (مطالعه موردی قصه حضرت نوح)» که در مجله پژوهش دینی به چاپ رسیده است، نویسندگان با تکیه بر روش تحلیل ساختاری و محتوایی، نشان می‌دهند که تکرار قصه‌ها، بر اساس اهداف هدایتی و تربیتی خاص هر سوره طراحی شده و بیان گزینشی وقایع نیز با این هدف هماهنگ است.

۳. پیرعلی و پروان (۱۳۹۹)

در مقاله‌ای با عنوان «بررسی تکرار در قرآن از کتاب راهنمای قرآن Blackwell» که در مجله قرآن‌پژوهی خاورشناسان منتشر شده، دیدگاه‌های کریستوفر باک و عبدالله سعید درباره تکرار در

قرآن مورد نقد قرار گرفته است. این مقاله، با بهره‌گیری از روش تحلیل انتقادی، نشان می‌دهد که برخی مستشرقان با نگاهی سطحی به مسئله تکرار نگرسته و آن را نشانه عدم انسجام ساختاری قرآن دانسته‌اند؛ در حالی که از منظر اسلامی، تکرار ابزاری برای تأکید، تعمیق و تبیین لایه‌های معنایی آیات است.

۴. فاطمه باصری (۱۳۹۸)

در مقاله‌ای دیگر با عنوان «تناسب قصص قرآن با اغراض سوره‌ها با محوریت سوره ابراهیم ع‌الیه‌السلام» که در فصلنامه الهیات منتشر شده است، نویسنده با تمرکز بر قصه حضرت ابراهیم ع‌الیه‌السلام در پنج سوره مختلف، نشان می‌دهد که هر روایت از این داستان، متناسب با غرض اصلی آن سوره، بر جزئیات خاصی تأکید می‌کند و این تنوع، بخشی از ساختار هدفمند قرآن است.

ب. شبهات خاورشناسان درباره تکرار قصص قرآن

یکی از شبهاتی که خاورشناسان همواره در حوزه علوم قرآنی مطرح کرده‌اند، مسئله تکرار برخی آیات و داستان‌ها در قرآن و ناسازگاری آن با فصاحت و بلاغت قرآنی است. برخی مستشرقان، قرآن و قصص آن را فاقد انسجام و مبتلا به پراکنده‌گویی دانسته‌اند و تکرار در داستان‌های قرآنی را بهانه‌ای برای طعن به ساختار قرآن و نفی اعجاز آن قرار داده‌اند.

چندین خاورشناس برجسته به تحلیل ساختار تکراری قرآن پرداخته‌اند. ریچارد بل معتقد است تکرار داستان‌هایی چون داستان ابراهیم، نه از طرحی ادبی منسجم، بلکه از سنتی شفاهی در حال تحول ناشی می‌شود. او این تکرارها را نشانه‌ای از نویسندگی چندگانه یا بازنگری‌های متأخر در متن می‌داند (Bell, 1925). تتودور نولدکه نیز بر آن است که تکرارهای قرآنی بازتابی از مراحل مختلف تدوین تاریخی قرآن است (Nöldeke, 1860/2013). مونتگومری وات می‌گوید تکرارها حاصل تغییر شرایط پیامبر اسلام و اقتضای مخاطبان مختلف بوده است (Watt, 1953). این دیدگاه با نظر گلدزیهر نیز هماهنگ است؛ او تکرارهای قرآن را نشانه‌ای از بی‌ثباتی متنی و تأثیرگذاری عوامل بیرونی می‌داند (Goldziher, 1902).

در مقابل، مفسران و پژوهشگران مسلمان با تأکید بر انسجام الهی قرآن، این دیدگاه‌ها را نقد کرده‌اند. به‌عنوان نمونه، داستان حضرت ابراهیم علیه السلام در سوره‌های مختلفی همچون بقره (آیات ۱۲۴-۱۳۲)، انبیاء (آیات ۵۱-۷۲) و صافات (آیات ۸۳-۱۱۳) آمده است که هر یک از منظری خاص به ابعاد کلامی و تربیتی شخصیت او می‌پردازند؛ مثلاً در سوره بقره، ابراهیم علیه السلام به‌عنوان بنیان‌گذار توحید معرفی شده، در حالی که در سوره انبیاء، تمرکز بر مبارزه او با بت‌پرستی است (طبری، ۱۹۹۲). این تنوع روایی، ابعاد گوناگون مأموریت و شخصیت ابراهیم علیه السلام را برای مخاطبان مختلف برجسته می‌سازد.

با وجود این، خاورشناسانی مانند رینولد نیکلسون همچنان تکرارهای قرآنی را مورد انتقاد قرار داده و مدعی شده‌اند که این تکرارها از انسجام روایی قرآن کاسته‌اند (Nicholson, 1930). اما اندیشمندانی چون سید قطب (۱۹۶۶) بر این باورند که تکرارها در قرآن، کارکردی بلاغی دارند و موجب تأکید و تعمیق پیام‌های محوری برای مخاطبان متنوع می‌شوند. برخی دیگر نیز نظریه اقتباس قصص قرآنی از تورات را مطرح کرده‌اند.

۱. تکرار، مخالف وحیانی بودن قرآن

برخی مستشرقان از جمله موريس بوكای و تئودور نولدکه ادعا کرده‌اند که قصص قرآن برگرفته از داستان‌های عهدین است و تکرار آن‌ها در قرآن نشانه‌ای از اقتباس و نه وحیانی بودن آن است (Bucaille, 1987: 56؛ Nöldeke, 2004؛ همچنین نک: نوروزی و باقرزاده، ۱۴۰۰). به‌زعم نولدکه، در ساختار قصص قرآن نوعی آشفتگی دیده می‌شود که از پیروی نکردن از یک اسلوب معین حکایت دارد (حسینی‌زاده و میرزینلی، ۱۴۰۳).

پرحجم‌ترین تلاش پژوهشی خاورشناسان در اثبات اقتباس قرآن از تورات و انجیل را یوسف دزه حدّاد، نویسنده مسیحی لبنانی، انجام داده است. او قرآن را آمیزه‌ای از آموزه‌های توحیدی و شریعت یهودی، معاد مسیحی، عقاید دین حنیف، بقایای باورهای مشرکانه و گرایش‌های قومی عربی می‌داند (الحدّاد، ۱۹۸۲: ۲۵؛ نک: خلیلی، ۱۴۰۱).

همچنین جان ونزبرو با رد اعتبار منابع رجالی و فهرست‌نگاری‌های حدیثی، پیشنهاد می‌کند که برای تاریخ‌گذاری متون اسلامی، حتی قرآن، باید صرفاً به تحلیل ادبی متون اکتفا کرد. او با بررسی نسخه‌های خطی قرآن و مقایسه آن با متون مقدس پیشین، نتیجه می‌گیرد که قرآن بازتاب‌دهنده عناصر یهودی و مسیحی است که در طول قرن‌ها با فرهنگ عربی درآمیخته و توسط قبایل مختلف عرب تکمیل شده است (Wansbrough, 1977: 1-33؛ کریمی‌نیا، ۱۴۰۱: ۲۳۴).

نقد

الف. شبهه اقتباس قرآن از تورات و انجیل، اگرچه مورد توجه بسیاری از خاورشناسان قرار گرفته و تلاش‌های گسترده‌ای برای اثبات آن صورت پذیرفته است، اما برخی از خاورشناسان غربی نیز با این دیدگاه به مقابله برخاسته‌اند. برای نمونه، «گرهارد بوئرلیک»، نویسنده مقاله «تأثیرگذاری و ترتیب نزول قرآن» در دایرةالمعارف قرآن لیدن، در آغاز مقاله‌اش تصریح می‌کند: «هیچ مجموعه‌ای از آثار مربوط به تورات و انجیل، چه مشروع و چه مجعول، وجود ندارد که بتواند مبنای مستقیم و منبع اصلی قرآن باشد» (دایرةالمعارف لیدن، ۲۰۰۰: ۳۱۶/۱).

ب. از دیدگاه «ویلفرد کنتول اسمیت»، ساختار قرآن نسبت به تورات و انجیل برتری دارد. او در مقاله «یادداشتی درباره قرآن از دیدگاه تطبیقی» می‌نویسد: «قرآن، به‌عنوان یک متن دینی، نسبت به دو متن دیگر، یعنی تورات و انجیل، برتری دارد؛ چرا که محتوای قرآن منسجم‌تر، نیرومندتر، فصیح‌تر و از نظر معنوی ژرف‌تر است. برای مثال، تصویر حضرت ابراهیم علیه السلام در قرآن واجد همین ویژگی‌هاست. در حالی که ابراهیم تورات تنها قهرمان توحید و نماد بت‌شکنی است و در انجیل، نماینده ایمان مسیحی در برابر شریعت یهود و حتی در تقابل با آن تلقی می‌شود، در قرآن، حضرت ابراهیم علیه السلام جامع هر دو ویژگی است. افزون بر این، در تورات هیچ ساختار کلی و منسجمی برای داستان ابراهیم وجود ندارد. در «سفر تثنیه» تنها به لطف الهی نسبت به ابراهیم اشاره شده، بی‌آنکه دلیل آن روشن باشد. در انجیل نیز ابراهیم به‌صراحت حضور ندارد و تنها در تأملات مفسران اولیه کلیسا می‌توان نامی از او یافت. اما در قرآن، تصویری کامل و ساختارمند از زندگی و شخصیت ابراهیم علیه السلام ارائه شده است» (کریمی‌نیا، ۱۳۸۰: ۷-۱۰).

ج. آیات متعددی که در آن‌ها یهودیان مورد لعن قرار گرفته، اهل کتاب تکفیر شده و مورد توبیخ قرار گرفته‌اند، به‌روشنی گواه بر عدم اقتباس قرآن از منابع کتاب مقدس یهود و مسیحیت است. از جمله: (لَقَدْ كَفَرَ الَّذِينَ قَالُوا إِنَّ اللَّهَ ثَلَاثُ ثَلَاثَةٍ) (مانده: ۷۳) و نیز: (يَا أَهْلَ الْكِتَابِ لِمَ تَكْفُرُونَ بِآيَاتِ اللَّهِ وَأَنْتُمْ تُشْهَدُونَ * يَا أَهْلَ الْكِتَابِ لِمَ تَلْبِسُونَ الْحَقَّ بِالْبَاطِلِ وَتَكْتُمُونَ الْحَقَّ وَأَنْتُمْ تَعْلَمُونَ) (آل عمران: ۷۰-۷۱) این آیات نه تنها بر تمایز محتوای قرآن از تورات و انجیل دلالت دارند، بلکه اثبات می‌کنند که قرآن موضعی مستقل و نقادانه نسبت به آن دو کتاب اتخاذ کرده است (مغنیه، ۱۳۹۹: ۸۲).

۲. تکرار، مایه تناقض و خلاف انسجام و پیوستگی

ریون فایرستون در دایرةالمعارف قرآن، در مقاله ابراهیم، آیات بشارت حضرت ابراهیم به فرزند را متناقض می‌داند و می‌نویسد: «در برخی آیات به ابراهیم از جانب خدا خبر داده می‌شود که پسری خواهد داشت اما نام آن پسر ذکر نمی‌شود: (هَلْ أَتَاكَ حَدِيثُ صَافٍ إِبرَاهِيمَ الْمُكْرَمِينَ... فَأَوْحَسَ مِنْهُمْ خِيفَةً قَالُوا لَا تَخَفْ وَبَشَّرُوهُ بِغُلَامٍ عَلِيمٍ) (ذاریات: ۲۴-۲۹). در آیه دیگری، آن پسر «اسحاق» نامیده شده است: (وَبَشَّرْنَاهُ بِإِسْحَاقَ نَبِيًّا مِّنَ الصَّالِحِينَ) (صافات: ۱۰۹-۱۱۲) و در پاره‌ای دیگر از آیات، اسحاق و یعقوب با هم نام برده می‌شود، گویا هر دو پسران ابراهیم بوده‌اند، در حالی که حضرت ابراهیم فقط دو پسر به نام اسحاق و اسماعیل داشت. در واقع در اینجا تناقضی رخ داده و آیات با یکدیگر سازگار نیستند» (دایرةالمعارف لیدن، ۲۰۰۰: ۵/۱-۱۰؛ قدسی و اتحاد، ۱۴۰۲).

نقد

الف. فایرستون به جمع بین مطلق و مقید توجه نکرده است. بر این اساس مانعی ندارد که خداوند در یک آیه به صورت مطلق به حضرت ابراهیم بشارت تولد فرزند بدهد و در آیه‌ای دیگر نام فرزند را ببرد.

ب. خداوند در سوره انبیا می‌فرماید: (وَوَهَبْنَا لَهُ إِسْحَاقَ وَيَعْقُوبَ نَافِلَةً...) (انبیا: ۷۲). کلمه (نَافِلَةً) توصیف برای یعقوب است. اسحاق را به او بخشیدیم و اضافه بر آن یعقوب را هم که ابراهیم دعا نکرده بود، به وی دادیم. بنابراین، یعقوب نافلة یعنی بخشش زائده است. اما درباره اسحاق دعا کرده و گفته بود: (رَبِّ هَبْ لِي مِنَ الصَّالِحِينَ) (صافات: ۱۰۰). در اصل، نافلة به معنی موهبت یا هدیه‌ای است که بدون درخواست داده شود (طبرسی، ۱۳۷۲: ۸۹/۷؛ علامه طباطبایی، ۱۳۸۰: ۳۰۳/۱۴). برخی نیز آن را به معنای نوه دانسته‌اند (قمی، ۱۴۰۴: ۷۳/۲). حضرت ابراهیم عليه السلام از خداوند فرزند صالح تقاضا کرد و خداوند علاوه بر فرزند، نوه‌ای صالح نیز به او عطا نمود.

پ. خداوند به حضرت ابراهیم عليه السلام دو بار بشارت تولد فرزند داده است: (قَبَشَّرْنَاهُ بِغُلَامٍ حَلِيمٍ) (صافات: ۱۰۱). قطعاً مقصود از (غُلَامٍ حَلِيمٍ) اسحاق نیست؛ چون پس از چند آیه، خداوند دومین بشارت را برای تولد اسحاق صریحاً مطرح می‌کند: (وَبَشَّرْنَاهُ بِإِسْحَاقَ نَبِيًّا مِّنَ الصَّالِحِينَ) (صافات: ۱۰۱).

(۱۱۲) (زمانی، ۱۴۰۱، ۳۷۲). سیاق این آیات بیانگر آن است که ابراهیم علیه السلام مأمور به ذبح اولین فرزندی شده است که به وی بشارت داده شده است (مراغی، ۱۳۶۴، ۲۳: ۷۲).

ت. این نکته نیز در قرآن شایسته توجه است که این دو مژده، یعنی تولد اسحاق و اسماعیل، به دو گونه متفاوت بیان شده‌اند؛ که اگر قرآن پژوهان غربی به آن توجه می‌کردند، از این نظریه پردازی اشتباه رهایی می‌یافتند. زیرا:

۱. در سوره‌های دیگر قرآن، در چند جا که بشارت تولد اسحاق مطرح می‌شود، عنوان (غُلَامٌ عَلَیْمٌ) به کار رفته است (حجر: ۵۳؛ ذاریات: ۲۸) و عنوان (غُلَامٌ حَلِیْمٌ) به اسماعیل اختصاص یافته است. طبق نظر علمای لغت، «حَلِیْمٌ» به معنای بردباری در هنگام هیجان غضب است که از عقل و خرد ناشی می‌شود و صبر کردن است (راغب اصفهانی، ۱۴۰۴، ۲۵۳؛ ابن منظور، ۱۴۱۴، ۱۲: ۱۴۶). در آیات دیگر قرآن کریم، خداوند بردباری اسماعیل علیه السلام را به تصویر می‌کشد، مانند: (سَتَجِدُنِي إِنْ شَاءَ اللَّهُ مِنَ الصَّابِرِينَ) (صافات: ۱۰۲) و یا او را در شمار صابران قرار می‌دهد: (وَإِسْمَاعِيلَ وَإِدْرِيسَ وَذَا الْكِفْلِ كُلٌّ مِّنَ الصَّابِرِينَ) (انبیاء: ۸۵). در حالی که درباره اسحاق چنین توصیفی در قرآن نیامده است (داوری و جلیلیان، ۱۴۰۰، ۲۱۰).

۲. در سوره‌های حجر و ذاریات، بشارت تولد اسحاق در کنار قصه عذاب قوم لوط آمده است و مژده‌دهندگان، همان ملائکه مأمور به عذاب قوم لوط بوده‌اند. اما بشارت تولد اسماعیل فقط در یک مورد در قرآن مطرح شده است: (رَبِّ هَبْ لِي مِنَ الصَّالِحِينَ) (صافات: ۱۰۰)، که هیچ پیوندی به جریان قوم لوط نداشته و بشارت‌دهنده خود خداوند است.

ج. تبیین دیدگاه قرآن پژوهان درباره تکرار قصص قرآنی

قرآن پژوهان در تبیین مقاصد تکرار در قصص قرآنی تلاش‌های گسترده‌ای انجام داده‌اند و با ژرف‌نگری در آیات، بهره‌گیری از اسلوب‌های بلاغی و تسلط بر قواعد زبان عربی، توانسته‌اند بخشی از حکمت‌ها و رازهای نهفته در این تکرارها را کشف کنند.

۱. تکرار بر پایه فصاحت و بلاغت

برخی، تکرار یک قصه با الفاظ گوناگون، بدون تغییر در پیام آن را کاری دشوار و نشان‌دهنده فصاحت و بلاغت می‌دانند (باقلانی، ۱۹۹۷: ۶۱) و می‌گویند از ویژگی‌های قرآن این است که با وجود تکرار، ملال آور نمی‌شود. خداوند قصه‌ها را در مواضع مختلف نازل کرده تا ناتوانی مردم را از آوردن نظیری برای آن‌ها آشکار سازد (سیوطی، ۱۳۹۴: ۳؛ ۲۳۰-۲۳۱). یعنی آوردن یک مفهوم با صورت‌های مختلف و عجز عرب از آوردن حتی یکی از آن‌ها، وجهی از تحدی است (قطان، ۱۴۲۱: ۳۱۹).

۲. تکرار بر پایه اعجاز

عبدالکریم خطیب از جمله مفسرانی است که پدیده تکرار در قصص قرآنی را به صورت مستقل بررسی کرده است. او از یک سو، تکرار را ویژگی غالب حوادث داستان‌های قرآنی و از سوی دیگر، یکی از وجوه اعجاز قرآن می‌داند (خطیب، ۱۹۶۷: ۹۷/۱۰).

۳. تکرار بر پایه تعلیم و تربیت

معرفت، حکمت تکرار در قصه‌های قرآن را گوناگونی اهداف هدایتی و تربیتی می‌داند و معتقد است ممکن است یک داستان دارای ابعاد مختلفی باشد که هر بار به اقتضای زمینه، یکی از آن ابعاد بیان شود (معرفت، ۱۳۸۵: ۵۲۹/۱). امام خمینی (ره) نیز درباره علت تکرار قصص قرآن می‌فرماید: «قرآن کتاب قصه و تاریخ نیست، بلکه کتاب سیر و سلوک است و در این مسیر، تکرار امری مطلوب است تا بر نفس گناهکار تأثیر گذارد و قلب او موعظه پذیرد» (خمینی، ۱۳۷۸: ۱۸۷).

۴. تکرار بر پایه تعدد متعلق یا تکرار شخصیت

عبد ربّه، دلیل تکراری به نظر رسیدن قصه‌ها را تکرار شخصیت‌های داستان می‌داند. او معتقد است تکرار شخصیت‌ها ممکن است این تصور را ایجاد کند که کل داستان تکرار شده، در حالی که چنین نیست (عبد ربّه، بی‌تا، ۵۴). خطیب نیز بر این باور است که تکرار در قصه‌های قرآن ناظر به شخصیت‌هاست نه حوادث. به نظر او، ظهور یک شخصیت در داستان‌های مختلف، عامل اصلی پندار تکرار در نگاه‌های سطحی و فاقد تأمل است. او تأکید می‌کند که در قصص قرآن، آنچه تکرار می‌شود حادثه نیست، بلکه شخصیت‌ها هستند (خطیب، ۱۳۹۵: ۴۲).

۵. تکرار بر پایه فهم ابعاد مختلف موضوع

سید قطب بر این باور است که قصه‌های قرآن تکراری نیستند، بلکه در مناسبت‌های گوناگون نقل شده‌اند و همین مناسبت‌ها، موجب تحدید و شکل‌دهی خاص به هر روایت شده است؛ به گونه‌ای که هماهنگی با سیاق آیات باشد. بنابراین، حتی اگر بخشی از داستان تکرار شود، رنگ و معنای تازه‌ای دارد که متناسب با مقام و موقعیت خاص آن است و این امر، حقیقت تکرار را از بین می‌برد (سید قطب، ۱۳۴۴: ۴۳/۱). برخی دیگر نیز انگیزه اصلی تکرار در قصص قرآنی را تکمیل تصویرها و افزایش قدرت تجسم مخاطب می‌دانند (حسینی، ۱۳۷۷: ۴۱).

د. نقد دیدگاه خاورشناسان درباره تکرار قصص با تأکید بر هدفمند بودن سوره‌ها

قرآن کریم از تکرار قصه‌ها بهره می‌گیرد تا مفاهیمی چون توحید، معاد، نبوت، ارزش‌های اخلاقی و مانند آن را در ذهن مخاطب تثبیت کند. چنان‌که پیش‌تر نیز اشاره شد، یکی از اهداف تکرار در قصص قرآنی، تکمیل تصویرها و افزایش قدرت تجسم در مخاطب است. از این‌رو، صحنه‌های گوناگون در داستان حضرت ابراهیم علیه السلام در سوره‌های مختلف، متناسب با هدف آن سوره و هماهنگی آیاتش، به گونه‌ای متفاوت نقل شده‌اند؛ به گونه‌ای که هیچ‌یک از این تصویرها تکرار صرف به شمار نمی‌آید. داستان حضرت ابراهیم علیه السلام در قرآن کریم، همان‌طور که در جدول زیر آمده، در

چند مرحله ترسیم شده است.

برخی از مراحل داستان حضرت ابراهیم علیه السلام تنها یک‌بار، برخی دو بار و برخی چندین بار در قرآن کریم تکرار شده‌اند. به عنوان نمونه، مراحل اول تا هفتم این داستان در سوره‌های «انبیاء» و «صافات» تکرار شده‌اند، با این تفاوت که در سوره انبیاء، با توجه به فضای کلی سوره که ناظر به نبوت و واکنش مردم نسبت به آن، به‌ویژه تمسخر پیامبران است، داستان ابراهیم علیه السلام به‌عنوان نمونه‌ای از انکار نبوت – که مسئله‌ای عمومی در میان تمام پیامبران است – با جزئیات بیشتری بیان شده است. در این سوره، ماجرای شکستن بت‌ها توسط حضرت ابراهیم علیه السلام به‌عنوان نمونه‌ای عینی از مبارزه عملی با شرک و دعوت به توحید، مفصل شرح داده شده است. همچنین مراحل ششم و هفتم، یعنی افکندن ابراهیم در آتش و امداد الهی که موجب گلستان شدن آتش شد، با تفصیل بیشتری آمده و خطاب تکوینی خداوند به آتش نیز ذکر شده است.

در مقابل، در سوره صافات که فضای آن درباره ابطال عقاید مشرکان و اثبات برتری مؤمنان مخلص است، مراحل اول تا هفتم داستان، مانند دعوت به یکتاپرستی با استدلال عقلی و ماجرای بت‌شکنی، با هدف ابطال باورهای مشرکان تکرار شده‌اند. همچنین مرحله سیزدهم، یعنی ماجرای آزمون ابراهیم علیه السلام با دستور ذبح اسماعیل، به‌منظور نشان دادن پاداش الهی به اخلاص و تسلیم حضرت ابراهیم بیان گردیده است.

در سوره شعرا، که هدف آن تسلی پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله در برابر تکذیب قومش و تهدید مشرکان به عاقبت اقوام پیشین است، تنها مراحل اول و دوم از داستان ابراهیم علیه السلام تکرار شده‌اند. در این سوره، عذاب‌هایی که بت‌پرستان در نتیجه انکار خود متحمل شدند، یادآوری می‌شود و در قالبی نظری، بطلان اندیشه بت‌پرستی تشریح می‌گردد، چنان‌که در آیات ۷۸ تا ۸۲ چنین می‌خوانیم: (الَّذِي خَلَقَنِي فَهُوَ يَهْدِينِ * وَالَّذِي هُوَ يُطْعِمُنِي وَيَسْقِينِ * وَإِذَا مَرِضْتُ فَهُوَ يَشْفِينِ ...).

در سوره عنکبوت نیز، خداوند متعال در ابتدای سوره به سنت آزمایش الهی اشاره کرده و می‌فرماید: (أَحْسِبَ النَّاسُ أَنْ يُتْرَكُوا أَنْ يَقُولُوا آمَنَّا وَهُمْ لَا يُفْتَنُونَ * وَلَقَدْ فَتَنَّا الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ ...) (عنکبوت: ۲-۳).

در این سوره نیز به داستان‌هایی از امت‌های پیشین از جمله قوم ابراهیم علیه السلام اشاره شده است تا نشان دهد سنت‌های الهی در مورد آن‌ها نیز جریان داشته است. از همین رو، مراحل اول، دوم، ششم، هفتم و یازدهم از داستان ابراهیم علیه السلام با بیانی متفاوت تکرار شده‌اند. در مجموع، هدف این سوره، تقویت روحیه و آرامش قلبی پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله و سلم و پیروان ایشان در برابر سختی‌هاست، چنان‌که در پایان سوره آمده است:

(وَتِلْكَ الْأَمْثَالُ لِنَاسٍ لِّمَّا يَعْقِلُهَا إِلَّا الْعَالِمُونَ) (عنکبوت: ۴۳).

در سوره‌های انعام و مریم نیز تنها به بخشی از داستان، یعنی گفت‌وگوی حضرت ابراهیم علیه السلام با عمویش، اشاره شده است. در سوره انعام، با توجه به محوریت توحید و استدلال علیه مشرکان، گفت‌وگوی ابراهیم با پرستندگان ستارگان، ماه و خورشید آمده است: (وَإِذْ قَالَ إِبْرَاهِيمُ لِأَبِيهِ أَرَزَرْتَنِي أَصْنَا مَا آلِهَةٌ... * فَلَمَّا جَنَّ عَلَيْهِ اللَّيْلُ رَأَى كَوْكَبًا...) (انعام: ۷۴-۷۸).

اما در سوره مریم، با توجه به هدف سوره که بشارت به پرهیزگاران و انذار معاندان است، داستان حضرت ابراهیم علیه السلام به‌عنوان نمونه‌ای از بشارت الهی ذکر شده و نتیجه ارتباط خالصانه با خداوند در قالب رحمت و نعمت بیان گردیده است: (وَإِذْ كُنَّا فِي الْكِتَابِ إِبْرَاهِيمَ إِنَّهُ كَانَ صِدِّيقًا نَبِيًّا * وَهَبْنَا لَهُم مِّن رَّحْمَتِنَا وَجَعَلْنَا لَهُم لِسَانَ صِدْقٍ عَلِيًّا).

مرحله یازدهم داستان نیز در سه سوره هود، حجر و ذاریات تکرار شده که این سه روایت مکمل یکدیگرند و با نگاهی تلفیقی، تصویر کامل‌تری از این بخش از زندگی حضرت ابراهیم علیه السلام ارائه می‌دهند.

در مراحل هشتم، نهم، دهم، دوازدهم، سیزدهم و چهاردهم داستان حضرت ابراهیم علیه السلام، تکراری در قرآن صورت نگرفته و این بخش‌ها تنها یک‌بار روایت شده‌اند. از آن‌جا که داستان‌های قرآن «نقل به معنا» هستند، راوی می‌تواند بسته به هدف سوره، همه یا بخشی از داستان را نقل کند و از الفاظ گوناگونی برای تحقق مقصود بهره ببرد. بنابراین، شکل روایت‌ها می‌تواند متنوع و متناسب با فضای سوره باشد.

در ادامه، مراحل از داستان که تنها یک‌بار بیان شده‌اند یا سوره‌هایی که صرفاً نام حضرت ابراهیم علیه السلام در آن‌ها متناسب با فضای کلی سوره آمده است، بررسی نخواهند شد. تمرکز ما صرفاً بر سوره‌هایی است که برخی مراحل داستان در آن‌ها تکرار شده‌اند.

در این بخش، سوره‌ها بر اساس ترتیب نزولی‌ای که آیت‌الله معرفت ارائه کرده‌اند بررسی می‌شود. در بخش نخست، به‌منظور دستیابی به اهداف سوره‌ها، به تفاسیر معتبر شیعه و اهل سنت مانند المیزان، التحریر و التنویر، مفاتیح الغیب، فی ظلال القرآن، روح المعانی، بحر المحيط و... رجوع شده است؛ اما دیدگاه‌های علامه طباطبایی در تفسیر المیزان محور اصلی تحلیل بوده است.

در بخش دوم، غرض هر سوره با داستان حضرت ابراهیم علیه السلام تطبیق داده شده، و در بخش سوم، ارتباط آیات یک سوره در قالب نمودار درختی بررسی شده است. در این نمودار، با استفاده از عناوین اصلی و فرعی، پیوند آیات به موضوع اصلی سوره (غرض سوره) روشن گردیده و آیات مربوط به داستان حضرت ابراهیم علیه السلام با رنگ قرمز از دیگر بخش‌ها متمایز شده‌اند. در این بخش از کتاب ساختار سوره‌های قرآن کریم تألیف محمد خامه‌گر نیز بهره گرفته‌ایم (خامه‌گر، ۱۳۹۹: ۴).

۱. سوره مریم

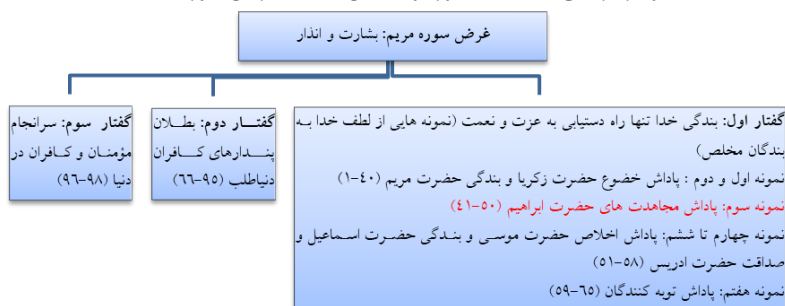
غرض سوره مریم (چهل و چهارمین سوره مکی)، همان‌گونه که در پایان آن به روشنی بیان شده است، بشارت و انذار است: (فَإِنَّمَا يَسْتَرْهَاقُ بِلِسَانِكَ لِنُبَشِّرَ بِهِ الْمُتَّقِينَ وَنُنْذِرَ بِهِ قَوْمًا لُّدًّا) (معرفت، علوم قرآنی، ۱۳۸۱: ۹۰؛ علامه طباطبایی، ۱۴۱۷: ۱۴/۶).

آلوسی در روح المعانی آورده است: ارتباط داستان ابراهیم علیه السلام با داستان مریم و عیسی علیه السلام در آیات پیشین، در این نکته نهفته است که هر دو گروه مخاطب، در گمراهی مشترک‌اند؛ چرا که به غیر

خدا نسبت الوهیت داده‌اند. از همین رو، خداوند به پیامبر اسلام ﷺ فرمان می‌دهد که داستان ابراهیم علیه السلام را برای عرب‌ها بازگو کند، چرا که آنان از نسل اویند؛ شاید با شنیدن سرگذشت وی، از رفتارهای ناپسند خود دست بکشند. ابراهیم علیه السلام بر طریق توحید بود، در حالی که آنان راهی جز راه او را در پیش گرفته‌اند (آلوسی، ۱۴۱۵: ۸/۴۱۳)؛ اندلسی، ۱۴۱۲: ۷/۲۶۷).

تناسب غرض سوره مریم با داستان حضرت ابراهیم علیه السلام: غرض سوره مریم بشارت و انذار است. به منظور بشارت، خداوند ابتدا به داستان‌های زکریا، یحیی، مریم و عیسی اشاره کرده و سهم هر یک از آنان در نعمت ولایت را ذکر می‌کند. سپس در آیات ۴۱ تا ۵۰، به سرگذشت حضرت ابراهیم علیه السلام (و اذْكُرْ فِي الْكِتَابِ اِبْرَاهِيمَ...) پرداخته و می‌فرماید که این بزرگواران ویژگی‌های برجسته‌ای داشته‌اند، اما نسل‌های بعدی آنان از یاد خدا غفلت ورزیده و به جای آن، در پی خواهش‌های نفسانی و شهوت‌ها رفتند. در ادامه، برای انذار، خداوند سرنوشت این اخلاف را که از یاد خدا غفلت کردند و به دنبال خواسته‌های نفسانی افتادند، به عنوان مثال می‌زند.

نمودار درختی هدفمندی سوره و نمایش تناسب غرض سوره با داستان

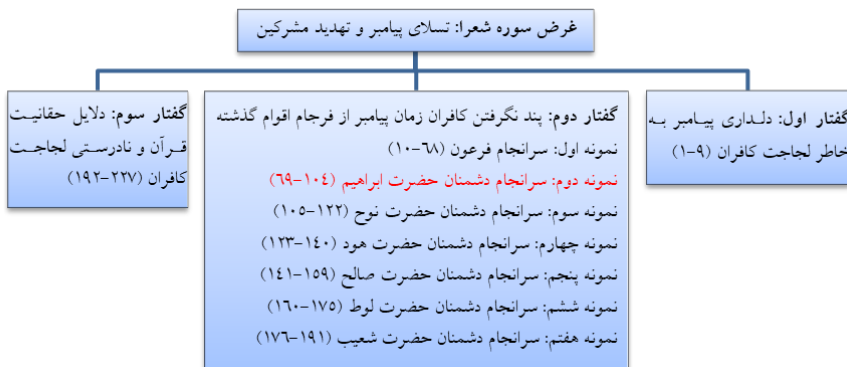
۲. سوره شعرا

غرض سوره شعرا، تسلیت خاطر رسول خدا ﷺ است از اینکه قومش او و قرآن نازل بر او را تکذیب کرده بودند و این امر موجب آزرده‌گی ایشان شده بود. این آیات علاوه بر تسلیت خاطر پیامبر ﷺ، مشرکان را تهدید به سرنوشت اقوام گذشته می‌کند. (طباطبایی، ۱۳۸۰، ۱۵: ۲۵۰) ابن

عاشور در التحریر و التنویر تناسب ذکر داستان حضرت ابراهیم علیه السلام و پیامبر صلی الله علیه و آله در این سوره را به شباهت این دو قوم به یکدیگر نسبت می‌دهد و می‌گوید: «قوم ابراهیم علیه السلام از سه جهت شباهت زیادی به مشرکان زمان پیامبر صلی الله علیه و آله دارد: ۱. به خاطر بت‌پرستی؛ ۲. تقلید از نیاکان خود؛ ۳. قوم هر دو پیامبر برخلاف انبیا گذشته در دنیا عذاب نشدند» (ابن‌عاشور، ۱۹۸۴: ۱۹/۱۳۷).

تناسب غرض سوره شعرا با داستان حضرت ابراهیم علیه السلام: غرض سوره تهدید مشرکان زمان پیامبر صلی الله علیه و آله به سرنوشت اقوام گذشته است. داستان حضرت ابراهیم علیه السلام در این سوره بیانگر این نکته است که قوم ایشان شباهت زیادی به مشرکان زمان پیامبر صلی الله علیه و آله داشتند. به همین منظور، خداوند برای تسلی خاطر پیامبر خود، داستان حضرت ابراهیم علیه السلام را بیان می‌کند: (وَ اتْلُ عَلَيْهِمْ نَبَأَ إِبْرَاهِيمَ) (شعرا: ۶۹) و سرنوشتی که قوم ایشان با آن روبرو شدند و عذابی که در برابر تکذیب خود دیدند، نقل می‌شود تا پیامبر صلی الله علیه و آله از تکذیب قوم خود دلسرد و غمگین نشود. همچنین این داستان به منظور عبرت‌گیری قوم پیامبر از سرگذشت اقوام گذشته ذکر شده است.

نمودار درختی هدفمندی سوره و نمایش تناسب غرض سوره با داستان

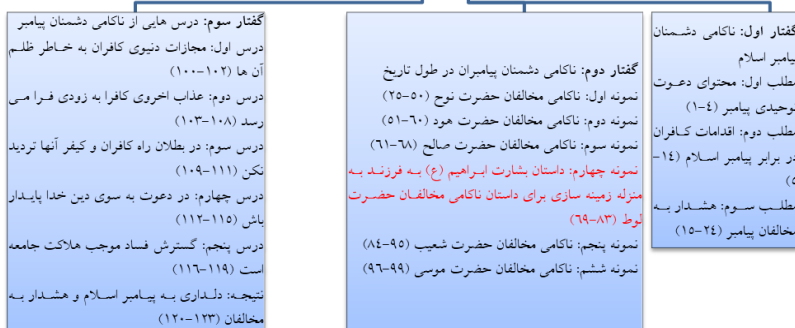
۳. سوره هود

خداوند در سوره هود، ابتدا همه معارف قرآنی را به طور اجمال در چهار آیه نخست بیان کرده، سپس در ادامه سوره، این معارف را به تفصیل در قالب انذار و تبشیر ارائه داده است. این تفصیل از طریق ذکر سنت‌های جاری خدا در بندگان و بیان اخبار امم گذشته مطرح شده است (طباطبایی، ۱۳۸۰: ۱۰/۱۳۵).

تناسب غرض سوره هود با داستان حضرت ابراهیم علیه السلام: هدف سوره هود، تفصیل معارف قرآنی در قالب انذار و تبشیر است. خداوند با ذکر سنت‌های جاری در میان بندگان خود و بیان اخبار امت‌های گذشته به این هدف پرداخته است. به عنوان نمونه، در آیات ۶۹ الی ۷۶، به داستان حضرت ابراهیم علیه السلام اشاره می‌کند. این آیات بشارت فرزنددار شدن حضرت ابراهیم علیه السلام را بیان می‌کند: (وَلَقَدْ جَاءَتْ رُسُلُنَا إِبْرَاهِيمَ بِالْبُشْرَى... و در حقیقت این بشارت، به منزله زمینه‌چینی برای بیان داستان رفتن ملائکه نزد حضرت لوط علیه السلام به منظور هلاک کردن قوم او است: (إِنَّهُ قَدْ جَاءَ أَمْرُ رَبِّكَ وَإِنَّهُمْ آتِيهِمْ عَذَابٌ غَيْرُ مَرْدُودٍ)، چرا که این داستان در ادامه همان داستان آمده است.

نمودار درختی هدفمندی سوره و نمایش تناسب غرض سوره با داستان

غرض سوره هود: ایراد اخبار امت‌های گذشته (ناکامی دشمنان اسلام در برابر دعوت توحیدی پیامبر)

۴. سوره حجر

سوره حجر درباره استهزاء کفار نسبت به رسول خدا ﷺ سخن می‌گوید؛ کسانی که پیامبر را دیوانه خوانده و قرآن کریم را «هذیان دیوانگان» می‌نامیدند (طباطبایی، ۱۳۸۰: ۹۵/۱۲). خداوند پس از بیان آنچه برای نافرمانان در جهنم و برای مطیعان در بهشت آماده شده است (آیات ۴۲-۴۸)، شرایط افرادی را که به نافرمانی از پیامبر مبادرت کردند و در دنیا گرفتار عذاب شدند، یادآور می‌شود تا دیگران از سرگذشت آن‌ها عبرت بگیرند (اندلسی، ۱۴۲۰: ۴۸۴/۶).

تناسب غرض سوره حجر با داستان حضرت ابراهیم علیهِ السلام: غرض سوره حجر بیان استهزاء مشرکین به پیامبر ﷺ است که در پاسخ به آن، مشرکین را نصیحت کرده و ابتدا بشارت و انداز می‌دهد. سپس با ذکر داستانی که هر دو جنبه بشارت و عذاب را در بر دارد، یعنی داستان میهمانان حضرت ابراهیم علیهِ السلام در آیات ۵۱ تا ۶۰ این سوره (وَنَبِّئُهُمْ عَنْ صَیْفِ اِبْرَاهیمَ...)، که برای حضرت ابراهیم علیهِ السلام بشارت و برای قوم لوط علیهِ السلام عذاب آورده بودند، آن هم عذابی که از شدیدترین عذاب‌ها بود، مطلب را تأیید می‌فرماید.

نمودار درختی هدفمندی سوره و نمایش تناسب غرض سوره با داستان:

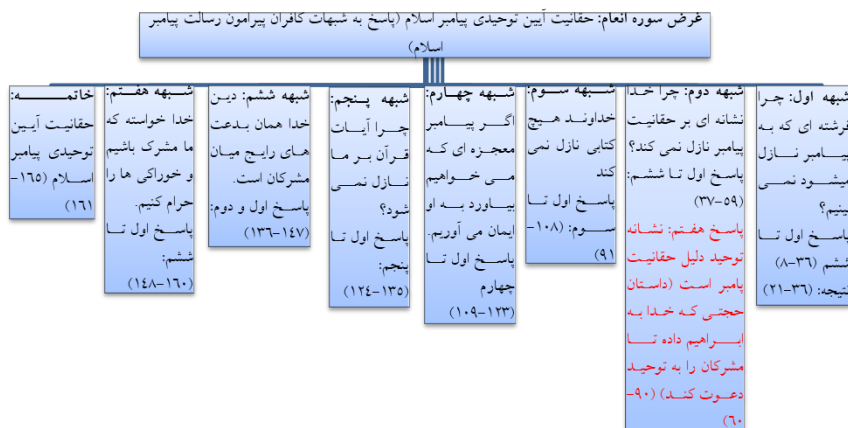

۵. سوره انعام

غرضی که سوره انعام در مقام ایفای آن برآمده، توحید است. بیشتر آیات این سوره به صورت استدلال علیه مشرکین و مخالفین توحید، نبوت و معاد بیان شده است (علامه طباطبائی، ۱۳۸۰: ۷/۵). به همین منظور، آیه ۱۶۱ سوره انعام نیز برای هدفی که رسول خدا ﷺ را در این سوره دعوت کرده است و برای خلاصه انتخابی که در این سوره علیه عقیده شرک اقامه شده است، وجود دارد: (قِيَمًا مِّلَّةَ إِبْرَاهِيمَ حَنِيفًا وَمَا كَانَ مِنَ الْمُشْرِكِينَ) (علامه طباطبائی، ۱۳۸۰: ۷/۳۹۳).

تناسب غرض سوره انعام با داستان حضرت ابراهیم علیه السلام: غرض سوره توحید است و داستان حضرت ابراهیم علیه السلام در آیات ۷۴ تا ۸۳ (وَإِذْ قَالَ إِبْرَاهِيمُ لِأَبِيهِ أَرَزَأَ أَنْ تَتَّخِذَ آصْنَامًا آلِهَةً...) نیز درباره حجتی است که خداوند به ایشان داده تا با آن علیه مشرکین احتجاج نموده و آنان را به دین توحید دعوت کند. این آیات در حقیقت برای بینایی پیامبر صلی الله علیه و آله هستند. گویا فرموده است: در زمانی که با قوم خود روبرو می شوی و دلایل توحید و نفی شرک را برایشان می آوری، به یاد بیاور آن دلایلی که حضرت ابراهیم برای پدر و قومش آورد، و در نظر آور آن حجت هایی را که ما به او آموختیم و بدین وسیله او را به ملکوت آسمان ها و زمین آگاه ساختیم.

نمودار درختی هدفمندی سوره و نمایش تناسب غرض سوره با داستان

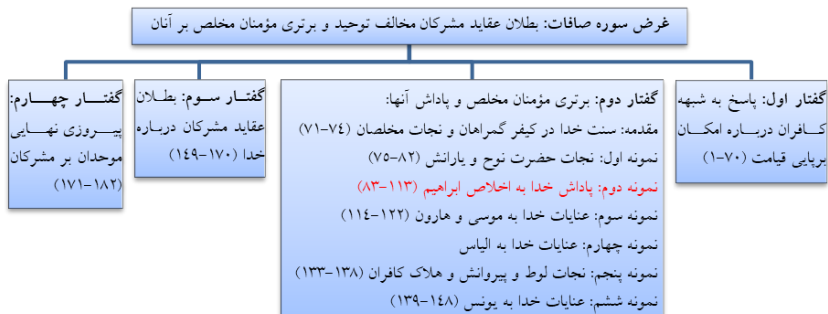

۶. سوره صافات

در سوره صافات بر مسأله توحید احتجاج شده، و مشرکین مخالف توحید را تهدید نموده و مؤمنین خالص را بشارت می‌دهد و سرانجام کار هر يك از دو طایفه را بیان می‌کند (علامه طباطبایی، ۱۳۸۰: ۱۲۰/۷).

تناسب غرض سوره صافات با داستان حضرت ابراهیم علیه السلام: غرض سوره، توحید و تهدید مشرکین مخالف توحید است. مناسبت غرض سوره با داستان حضرت ابراهیم علیه السلام در این است که سیاق داستان، مسأله شرک و تکذیب کافران به آیات خداوند است. خداوند به منظور تسلی خاطر پیامبر صلی الله علیه و آله در آیات ۷۱ تا ۷۳ می‌فرماید: بیشتر امت‌های گذشته نیز ضلالتی شبیه ضلالت قوم تو را داشتند و رسولان خدا را تکذیب کردند، همان‌طور که اینان تکذیب می‌کنند. سپس در آیات ۷۴ تا ۱۴۸ به عنوان شاهد، داستان‌هایی از نوح، ابراهیم، موسی و... آورده می‌شود. برای مثال، سیاق داستان حضرت ابراهیم علیه السلام که در آیات ۸۳ تا ۱۱۱ آمده، مشابه سیاق آیات سابق است و همچنان مسأله شرک و تکذیب کافران به آیات خداوند مطرح می‌شود.

نمودار درختی هدفمندی سوره و نمایش تناسب غرض سوره با داستان

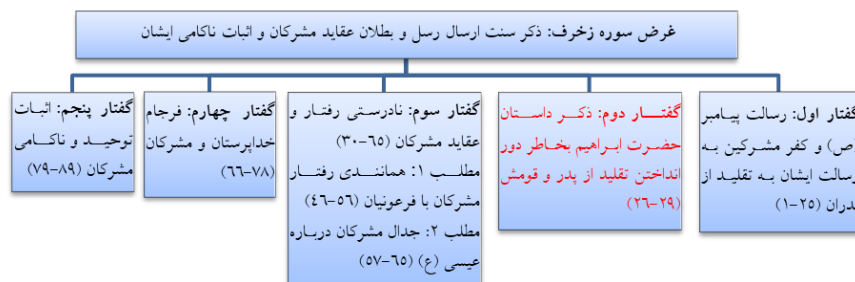

۷. سوره زخرف

خداوند در آیات ۱ تا ۲۵ سوره زخرف این معنا را خاطرنشان می‌سازد که سنت الهی بر این جریان یافته است که پیامبران و رسولانی را برگزیده، و کتابی بر آنان نازل می‌کند، و استهزاءکنندگان و تکذیب‌کنندگان آنان را هلاک کرده، سپس به سوی آتشی جاودانه سوق می‌دهد. در ابتدا مسأله ارسال رسل را به طور اجمال ذکر می‌کند، و سپس از میان آنان حضرت ابراهیم، سپس حضرت موسی، و آنگاه حضرت عیسی علیه السلام را نام می‌برد (علامه طباطبائی، ۱۳۸۰: ۱۲۲/۱۸).

تناسب غرض سوره زخرف با داستان حضرت ابراهیم علیه السلام: غرض سوره و رشته کلام در آیات ۱ تا ۲۵ درباره رسالت پیامبر صلی الله علیه و آله و کفر مشرکین به رسالت ایشان به تقلید از پدران است. به دنبال آن، در آیات ۲۶ تا ۲۹ داستان حضرت ابراهیم علیه السلام ذکر می‌شود: (وَإِذْ قَالَ إِبْرَاهِيمُ لِأَبِيهِ وَقَوْمِهِ إِنَّنِي بَرَاءٌ مِّمَّا تَعْبُدُونَ...) و مناسبت آن با غرض سوره این است که حضرت ابراهیم علیه السلام تقلید از پدر و قومش را کنار گذاشت، از آنچه به جای خدا می‌پرستیدند، بی‌زاری جست و از پروردگارش طلب هدایت کرد.

نمودار درختی هدفمندی سوره و نمایش تناسب غرض سوره با داستان

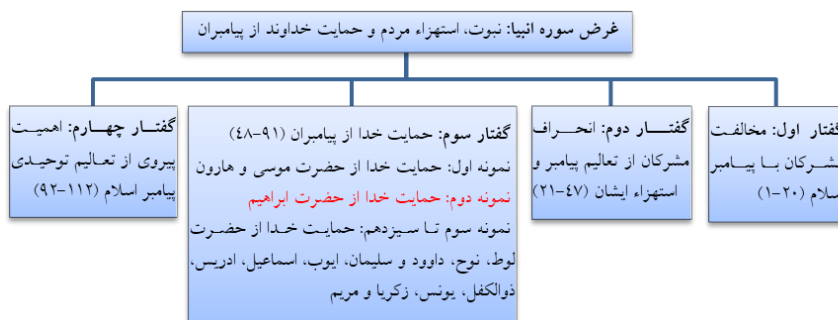

۸. سوره ذاریات

خداوند در آیات ۱۲ تا ۱۴ سوره ذاریات به مسأله معاد و انکار آن از جانب مشرکین اشاره می‌کند. در آیات ۱ تا ۲۳ نیز برای اثبات معاد، به مسأله توحید احتجاج می‌نماید. به همین منظور، آیات بیرونی (از زمین و آسمان) و درونی را ذکر کرده و برای فراهم ساختن زمینه روانی برای پذیرش معاد و حتمی بودن وعده‌های الهی، سوگندهای متعدد یاد می‌کند (علامه طباطبائی، ۱۳۸۰: ۳۶۴/۱۸). در آیات

تناسب غرض سوره انبیا با داستان حضرت ابراهیم علیه السلام: همانطور که اشاره شد، غرض سوره نبوت و استهزاء مردم است. به همین مناسبت، خداوند با ذکر اوصاف کلی انبیای گذشته، گفتار آنان را رد نموده و داستان جماعتی از انبیا را برای تأیید گفتار اجمالی خود می‌آورد. از جمله این انبیا، به داستان حضرت ابراهیم علیه السلام اشاره می‌کند، که خداوند ایشان را به حکمتی عظیم و شریعتی راستین تأیید فرمود و از شر ستمکاران نجات داد. پس این داستان مثالی از مطالب گذشته است تا مشرکین را انذار و مؤمنین را بشارت دهد.

نمودار درختی هدفمندی سوره و نمایش تناسب غرض سوره با داستان

۱۰. سوره عنکبوت

خداوند در آیات ۲ الی ۱۳ سوره عنکبوت این معنا را اعلام کرده است که مردم خیال نکنند به صرف این که بگویند ایمان آورده‌ایم، از آزمایش الهی معاف خواهند بود. بلکه حتماً مورد امتحان قرار خواهند گرفت تا آنچه در دل نهان دارند، آشکار شود و مشخص گردد که ایمان دارند یا کفر. بنابراین، فتنه و محنت یکی از سنت‌های الهی است که هیچ‌گاه از هیچ‌کس گذشت نخواهد کرد (علامه طباطبایی، ۱۳۸۰: ۱۶/۹۸).

تناسب غرض سوره عنکبوت با داستان حضرت ابراهیم علیه السلام: علامه طباطبایی در تفسیر غرض سوره آورده که آزمایش جزء سنت‌های الهی است. به همین مناسبت، در ادامه سوره به سرگذشت امت‌های گذشته از جمله قوم حضرت ابراهیم علیه السلام اشاره می‌کند: (وَإِبْرَاهِيمَ إِذْ قَالَ لِقَوْمِهِ اغْبُوا إِلَهِةَ اللَّهِ وَاتَّقُوهُ ...) (عنکبوت: ۱۶). خداوند در اینجا به این نکته اشاره می‌کند که سنت‌های الهی در

مورد این امت‌ها نیز جاری شده است؛ برخی از آن‌ها استقامت ورزیده و برخی دیگر هلاک شدند. این سنت الهی در امت‌های حاضر و آینده نیز جاری خواهد بود. خداوند به هیچ‌کس ظلم نمی‌کند، بلکه خود امت‌ها و افراد هستند که به خود ظلم می‌کنند.

نمودار درختی هدفمندی سوره و نمایش تناسب غرض سوره با داستان

هـ. جدول تناسب غرض سوره با نام حضرت ابراهیم علیه السلام

در این بخش تمام سوره‌هایی که نام حضرت ابراهیم علیه السلام در آن آمده است اعم از داستان و غیر داستان را بررسی و تناسب نام حضرت ابراهیم علیه السلام با هدف سوره را تبیین می‌کنیم.

سوره	غرض سوره	تناسب نام ابراهیم علیه السلام با هدف سوره
اعلی	توحید از تعلیمات بنیادی همه پیامبران است	توحید خدا در صفح اولی مانند صفح ابراهیم علیه السلام نیز آمده است.
نجم	وحدانیت خدای تعالی در ربوبیت	توحید در ربوبیت، در صفح ابراهیم و موسی نیز آمده است
ص	انذار به وسیله قرآن و دشمنی کفار با پیامبر	ذکر سرگذشت انبیای گذشته از جمله ابراهیم علیه السلام برای تسلای پیامبر صلی الله علیه و آله
مریم	بشارت و انذار: (...لَنُيَسِّرَنَّ بِهِ الْمُتَّقِينَ وَ لَنُيَسِّرَنَّ لَهُ الْيُسْرَى)	ذکر داستان ابراهیم علیه السلام برای بیان مصداق بشارت
شعرا	تسلای پیامبر صلی الله علیه و آله به خاطر تکذیب قومش و تهدید مشرکین به سرنوشت اقوام گذشته	برای تسلای پیامبر و تهدید مشرکین، داستان ابراهیم علیه السلام و کیفری که در برابر تکذیب خود دیدند را ذکر می‌کند.
هود	ایراد اخبار امتهای گذشته و ناکامی دشمنان اسلام در برابر دعوت توحیدی پیامبر	داستان بشارت ابراهیم علیه السلام به فرزند به منزله زمینه سازی برای داستان ناکامی مخالفان حضرت لوط
حجر	مقابله با استهزاء کنندگان پیامبر صلی الله علیه و آله	سنت رحمت و عذاب خدا بر بندگان، رحمت خدا بر حضرت ابراهیم با نزول فرشتگان
انعام	توحید و استدلال علیه مشرکین	حجتی به ابراهیم علیه السلام داده تا مشرکین را به توحید دعوت کند
صافات	بطلان عقاید مشرکان مخالف توحید و برتری مؤمنان مخلص بر آنان	پاداش خدا به اخلاص ابراهیم علیه السلام
شوری	پیرامون وحی سخن می‌گوید	محتوای وحی عبارت است از دین واحد الهی که خدا به تمام انبیا از جمله حضرت ابراهیم علیه السلام داده است.
زخرف	ذکر سنت ارسال رسل و بطلان عقاید مشرکان و اثبات ناکامی ایشان	از بین رسولان، داستان حضرت ابراهیم علیه السلام را بخاطر دور انداختن تقلید از پدر و قومش ذکر می‌کند.
ذاریات	اثبات معاد و حتمی بودن تحقق وعده‌های خدا	تحقق وعده خدا به ابراهیم

سوره	غرض سوره	تناسب نام ابراهیم (علیه السلام) با هدف سوره
نحل	مشرکین افتخار می‌کردند که پیروان ابراهیم (علیه السلام) هستند. (دعوت مشرکان به توحید)	ابراهیم (علیه السلام) رئیس موحدین بوده، به همین منظور خدای تعالی صفات حضرت ابراهیم (علیه السلام) را وصف می‌کند.
ابراهیم	وحدت رسولان و دعوت ایشان به توحید و ناکامی مخالفان رسالت	مخالفت آیین ابراهیم (علیه السلام) با شرک
انبیا	نبوت و استهزا مردم نسبت به نبوت	انکار نبوت، مسئله تمام پیامبران است. به عنوان مثال داستان ابراهیم (علیه السلام) ذکر شده است.
عنکبوت	آزمایش سنت الهی است و درباره هیچ کس از آن گذشت نمی‌شود.	به سرگذشت امت‌های گذشته از جمله قوم ابراهیم اشاره شده که سنت‌های الهی در مورد آن‌ها نیز جریان یافته است.
بقره	تقوا و نیکوکاری	خاندان ابراهیم (علیه السلام) نمونه تقوا و شایستگی برای خلافت و امامت
ممتحنه	نهی از دوستی مؤمنین با دشمنان اسلام	الگوگیری از ابراهیم (علیه السلام) در برخورد با کافران ستیزه جو
حدید	عوامل تحریک و تشویق مؤمنین به انفاق در راه خدا	به منظور تشویق رسولانی از جمله حضرت ابراهیم (علیه السلام) را فرستاد.
توبه	درباره منافقان سخن می‌گوید	منافقان را به عاقبت کافرانی مانند قوم ابراهیم (علیه السلام) هشدار می‌دهد.

نتیجه گیری

این پژوهش با هدف نقد و بررسی دیدگاه‌های مستشرقان درباره تکرار قصص در قرآن، به‌ویژه داستان حضرت ابراهیم علیه السلام، انجام شده است. نتایج این مطالعه نشان می‌دهد که تکرار قصه‌ها در قرآن، از جمله روایت‌های مربوط به حضرت ابراهیم علیه السلام در سوره‌های مختلف، نه تنها نشانه‌ای از عدم انسجام یا پراکندگی نیست، بلکه بخشی از ساختار هدفمند و بلاغی این کتاب آسمانی محسوب می‌شود. این تکرارها با توجه به سیاق و اهداف هر سوره، جنبه‌های متفاوتی از پیام‌های هدایتی، تربیتی و توحیدی را به نمایش می‌گذارند.

برخلاف نظر برخی مستشرقان مانند نولدکه و بل، که تکرار را به تدوین غیرمنسجم یا تأثیر منابع خارجی نسبت می‌دهند، بررسی دقیق آیات و تفاسیر معتبر اسلامی آشکار می‌کند که هر روایت از داستان حضرت ابراهیم علیه السلام با مقصود خاص سوره هماهنگی دارد. به‌عنوان نمونه، در سوره بقره بر ساخت کعبه و دعوت به توحید تأکید شده است، در سوره انبیا مبارزه با بت‌پرستی محوریت دارد و در سوره صافات، اخلاص و تسلیم در برابر فرمان الهی برجسته گردیده است.

این مطالعه همچنین شبهات مربوط به وجود تناقض در روایت‌ها را رد کرده و نشان داده است که تفاوت‌های جزئی در این روایت‌ها نه تنها با یکدیگر ناسازگار نیستند، بلکه مکمل هم بوده و با اهداف سوره‌ها هم‌راستا هستند. در مجموع، یافته‌ها تأیید می‌کنند که تکرار قصص در قرآن ابزاری کارآمد برای تعمیق مفاهیم اساسی و راهنمایی مخاطبان در زمینه‌های گوناگون است.

فهرست منابع

- آلوسی، سید محمود، روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم، تحقیق علی عبدالباری عطیه، بیروت: دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۵ق.
- اسدی، علی، «کارکردشناسی تکرار در قصه‌های قرآن با تأکید بر هدفمندی سوره‌ها در هدف (مطالعه موردی قصه قوم ثمود)»، فصلنامه علمی-پژوهشی پژوهش‌های قرآنی، شماره ۳، پاییز ۱۳۹۸.
- ابن عاشور، محمد بن طاهر، التحریر و التنویر، تونس: الدار التونسیه للنشر، ۱۹۸۴م.
- ابن منظور، محمد بن مکرم، لسان العرب، بیروت: دار صادر، ۱۴۱۴ق.
- اندلسی، ابوحيان محمد بن یوسف، بحر المحيط فی التفسیر، تحقیق صدقی محمد جمیل، بیروت: دارالفکر، ۱۴۲۰ق.
- حداد، یوسف دره، القرآن و الكتاب: بیئة الكتابیه، بیروت: منشورات المكتبة البولسیه، ط. دوم، ۱۹۸۲م.
- باصری، فاطمه، «واکاوی رابطه تکرار و بیان گزینشی قصص انبیاء با هدفمندی سور قرآنی (مطالعه موردی قصه حضرت نوح)»، مجله علمی-پژوهشی پژوهش دینی، شماره ۴۴، بهار و تابستان ۱۴۰۱.
- باصری، فاطمه و حاج عبدالباقی، مریم، «تناسب قصص قرآن با اغراض سوره‌ها با محوریت سوره ابراهیم»، فصلنامه الهیات، سال دوازدهم، شماره ۴۹، زمستان ۱۳۹۸.
- باقلانی، ابوبکر، اعجاز القرآن، تحقیق سید احمد صقر، مصر: دار المعارف، چاپ پنجم، ۱۹۹۷م.
- بوکای، موریس، التوراة و الإنجیل و القرآن و العلم، بیروت: دارالکندی، ط. دوم، ۱۹۷۸م.
- حسینی‌زاده، سید عبدالرسول و میرزینلی، سید فضل‌الله، «خوانش انتقادی شاخصه‌های عدم تناسب آیات قرآن از دیدگاه نولدکه»، قرآن‌پژوهی خاورشناسان، سال نوزدهم، شماره ۳۶، صص ۲۳۹-۲۶۶.
- حسینی، ابوالقاسم، مبانی هنری قصه‌های قرآن، تهران: مرکز پژوهش‌های اسلامی صدا و سیما، ۱۳۷۷ش.
- خامه‌گر، محمد، مجموعه کامل ساختار سوره‌های قرآن کریم، قم: آیه نور، چاپ پنجم، ۱۳۹۹ش.
- خطیب، عبدالکریم، القصص القرآنی فی منطوقه و مفهومه، بیروت: دارالمعرفه، ۱۳۹۵ق.
- همان، التفسیر القرآنی للقرآن، قاهره: دارالفکر العربی، ۱۹۶۷.

خلیلی، رقیه، «بررسی آرای تفسیری آیت الله جوادی آملی در نقد و تحلیل آرای مستشرقان در رابطه با خاستگاه قرآن»، مطالعات تفسیر تطبیقی، سال هفتم، شماره اول، ۱۴۰۱، صص ۲۶۰-۲۸۳.
 خمینی، روح الله، آداب الصلاة، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، چاپ هفتم، ۱۳۷۸ ش.
 داوری، احد و جلیلیان، حمید، «بررسی انتقادی دیدگاه فایرستون درباره مصداق ذبیح در قرآن»، دوفصلنامه شبهه پژوهی مطالعات قرآنی، شماره پنجم، پاییز و زمستان ۱۴۰۰.
 دائره المعارف قرآنی لیدن، لیدن: انتشارات بریل، ۲۰۰۰ م.

ذهبی، محمد بن حسین، التفسیر و المفسرون، بیروت: دارالکتب الحدیثه، ۲۰۰۰ م.
 زرقانی، محمد عبدالعظیم، مناهل العرفان فی علوم القرآن، قاهره: دارالفکر، ۱۹۴۳ م.
 زمخشری، محمود بن عمر، الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل، بیروت: دارالکتب العلمیه، ۱۴۰۷ ق.

سروش، عبدالکریم، بسط تجربه نبوی، تهران: مؤسسه فرهنگی صراط، چاپ دوم، ۱۳۷۹ ش.
 سلیمی، محمد، «بازتاب معارف کلامی در سوره بقره»، مطالعات تفسیری، سال ۳، شماره ۵، ۱۳۹۶ ش.

سیوطی، جلال الدین، الإیتقان فی علوم القرآن، بیروت: دارالفکر، ۱۴۱۶ ق.
 شحاته، محمد، الإعجاز القصصی فی القرآن، قاهره: دارالکتب، ۱۹۸۳ م.
 شحرور، محمد، الکتاب و القرآن: قراءة معاصرة، بیروت: دارالساقی، ۱۹۹۰ م.
 طباطبایی، محمدحسین، المیزان فی تفسیر القرآن، بیروت: مؤسسه الاعلمی، چاپ پنجم، ۱۴۱۷ ق.
 طبری، محمد بن جریر، جامع البیان عن تأویل آی القرآن، بیروت: دارالمعرفه، چاپ دوم، ۱۴۰۶ ق.
 طالقانی، سید محمود، پرتوی از قرآن، تهران: شرکت سهامی انتشار، چاپ هشتم، ۱۳۹۰ ش.
 عزیزی، ابوالفضل، «درآمدی بر تبارشناسی نظریه وحی القابی عبدالکریم سروش»، فصلنامه معرفت کلامی، سال ۹، شماره ۳۲، ۱۳۹۰ ش.

عرفان منش، امیر، «تحلیل نظریه زبان دین عبدالکریم سروش و نقد آن از منظر آیت الله جوادی آملی»، فصلنامه پژوهش های اعتقادی کلامی، سال ۷، شماره ۲۸، ۱۳۹۷ ش.
 عسکری، سید مرتضی، نقش ائمه در احیای دین، تهران: مرکز فرهنگی انتشاراتی منیر، چاپ بیست و یکم، ۱۳۸۸ ش.

فخر رازی، محمد بن عمر، مفاتیح الغیب، بیروت: دارالفکر، ۱۴۰۱ ق.
 قائمی نیا، حمیدرضا، قرآن و نظریه های هرمنوتیک، قم: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، چاپ سوم، ۱۳۹۱ ش.

قزوینی، محسن، قصص القرآن و تأثیرها فی الأدب الحدیث، بیروت: دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۵ ق.

کاکاخانی، عبدالکریم، ساختار و نظام درون‌سوره‌ای قرآن کریم، قم: نشر معارف، چاپ اول، ۱۳۹۲ش.

گلشنی، مهدی، قرآن و علم، تهران: طرح نو، چاپ دوم، ۱۳۷۸ش.
 مطهری، مرتضی، مجموعه آثار، ج ۱، تهران: انتشارات صدرا، چاپ بیست و پنجم، ۱۳۸۱ش.
 مطهری، مرتضی، وحی و نبوت، تهران: انتشارات صدرا، چاپ نوزدهم، ۱۳۸۱ش.
 مقدادی، محمدباقر، «واکاوی سازوکار هدایت در قرآن با رویکرد کلامی»، فصلنامه علمی تخصصی پژوهش‌های کلام اسلامی، دوره چهارم، شماره دوم، تابستان ۱۴۰۰ش.
 مکارم شیرازی، ناصر، تفسیر نمونه، تهران: دارالکتب الإسلامیه، چاپ نهم، ۱۳۷۴ش.
 میبدی، احمد بن محمد، کشف الأسرار و عدة الأبرار، تهران: امیرکبیر، چاپ پنجم، ۱۳۷۱ش.
 نصر، سید حسین، قلب اسلام، ترجمه احمد آرام، تهران: نشر علمی فرهنگی، ۱۳۸۴ش.
 نولدکه، تئودور، تاریخ قرآن، ترجمه فریدون بدره‌ای، تهران: نشر جامی، چاپ دوم، ۱۳۸۷ش.
 هیکل، محمد حسین، حیاة محمد، بیروت: دارالمعرفه، ۱۹۸۰م.

- Al-Tabari, M. I. (1992). Jami' al-bayan fi tafsir al-Qur'an. Dar al-Fikr.
 Al-Zamakhshari, J. M. (2009). Al-Kashshaf 'an Haqa'iq al-Tanzil (Vol. 1). Dar al-Kutub al-'Ilmiyyah. (Original work published 1134)
 Bell, R. (1925). The Origin of Islam in Its Christian Environment. Macmillan.
 Goldziher, I. (1902). Die Richtungen der islamischen Koranauslegung. Weimar.
 Ibn Kathir, I. (1999). Tafsir al-Qur'an al-'Azim. Dar al-Tayyibah. (Original work published 1373 AH)
 Nicholson, R. (1930). A Literary History of the Arabs. Cambridge University Press.
 Nöldeke, T. (2013). The History of the Quran (W. H. Behn, Trans.). Brill. (Original work published 1860)
 Qutb, S. (1966). Fi Zilal al-Qur'an. Dar al-Shuruq.
 Rahman, F. (1984). Major Themes of the Quran. University of Chicago Press.
 Paret, R. (1957). W. Montgomery Watt: Muhammad at Mecca. Oxford 1953. Clarendon Press. XVI, 192 S. – 18 s. net. Der Islam, 32(1), 106–108. <https://doi.org/10.1515/islam-1957-320105>.

References

- Al-Tabari, M. I. Jami' al-bayan fi tafsir al-Qur'an. Dar al-Fikr, 1992 CE.
- Ālūsī, Sayyid Maḥmūd, Rūḥ al-Ma'ānī fi Tafsīr al-Qur'ān al-'Azīm (The Spirit of the Meanings in the Exegesis of the Noble Qur'ān), ed. 'Alī 'Abd al-Bārī 'Aṭīyyah, Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyyah, 1415 AH (1995 CE).
- Al-Zamakhshari, J. M. (2009). Al-Kashshaf 'an Haqa'iq al-Tanzil (Vol. 1). Dar al-Kutub al-'Ilmiyyah. (Original work published 1134)
- Andalusī, Abū Ḥayyān Muḥammad ibn Yūsuf, Baḥr al-Muḥīṭ fi al-Tafsīr (The Oceanic Commentary), ed. Ṣidqī Muḥammad Jamīl, Beirut: Dār al-Fikr, 1420 AH (1999 CE).
- Asadī, 'Alī, "Kār kardshināsī-yi Takrār dar Qaṣaṣ-i Qur'ān bā Ta'kīd bar Hadafmmandī-yi Sūrah-hā dar Hadaḥ (Case Study: The Story of the People of Thamūd)," Pazhūhish-hā-yi Qur'ānī (Qur'ānic Studies Quarterly), no. 3, Autumn 1398 SH (2019 CE).
- 'Askarī, Sayyid Murtaḍā, Naqsh-i A'imma dar Iḥyā-yi Dīn (The Role of the Imams in Reviving Religion), Tehran: Markaz-i Farhangī-yi Intishārāt-i Munīr, 21st ed., 1388 SH (2009 CE).
- 'Azīzī, Abū al-Faḍl, "Darāmadī bar Tabārshināsī-ye Nazariyyah-ye Waḥy-i Ilqā'ī-ye 'Abd al-Karīm Surūsh (A Genealogical Introduction to 'Abd al-Karīm Surūsh's Theory of Suggestive Revelation)," Ma'rifat-i Kalāmī, vol. 9, no. 32, 1390 SH (2011 CE).
- Bāqillānī, Abū Bakr, I'jāz al-Qur'ān (The Inimitability of the Qur'ān), ed. Sayyid Aḥmad Ṣaqr, Cairo: Dār al-Ma'ārif, 5th ed., 1997 CE.
- Bāshirī, Fāṭimah & Ḥājī 'Abd al-Bāqī, Maryam, "Tanāsob-i Qaṣaṣ-i Qur'ān bā Aghrād-i Sūrah-hā bā Maḥwūrīyyat-i Sūrah Ibrāhīm (Thematic Harmony of Qur'ānic Stories and Sūra Purposes: Case of Sūrah Ibrāhīm)," Ilāhiyyāt Quarterly, vol. 12, no. 49, Winter 1398 SH (2019 CE).
- Bāshirī, Fāṭimah, "Wākāwī-yi Rābiṭah-yi Takrār wa Bayān-i Guzīnisheh-yi Qaṣaṣ-i Anbiyā' bā Hadafmmandī-yi Sūrah-hā-yi Qur'ānī (Case Study: The Story of Prophet Nūḥ)," Pazhūhish-i Dīnī (Religious Research Journal), no. 44, Spring–Summer 1401 SH (2022 CE).
- Bell, R. (1925). The Origin of Islam in Its Christian Environment. Macmillan.
- Bucaille, Maurice, al-Tawrāh wa al-Injīl wa al-Qur'ān wa al-'Ilm (The Torah, the Gospel, the Qur'ān and Science), Beirut: Dār al-Kindī, 2nd ed., 1978 CE.

- Dā'irat al-Ma'ārif-i Qur'ānī-yi Līdan (The Encyclopaedia of the Qur'ān, Leiden), Leiden: Brill, 2000 CE.
- Dāvarī, Aḥad & Jalīliyyān, Ḥamīd, "Barrasi-yi Intiqādī-yi Dīdgāh-i Firestone darbārah-yi Miṣdāq-i Dhabaḥ (A Critical Review of Firestone's View on the Identity of the Sacrificed One in the Qur'ān)," Do-Faṣlnāmah-yi Shahbah-Pazhūhī-yi Muṭāla'āt-i Qur'ānī, no. 5, Autumn–Winter 1400 SH (2021 CE).
- Dhahabī, Muḥammad ibn Ḥusayn, al-Tafsīr wa al-Mufasssirūn (Exegesis and the Exegetes), Beirut: Dār al-Kutub al-Ḥadīthah, 2000 CE.
- Fakhr al-Rāzī, Muḥammad ibn 'Umar, Maḥātīb al-Ghayb (The Keys to the Unseen), Beirut: Dār al-Fikr, 1401 AH (1981 CE).
- Goldziher, I. (1902). Die Richtungen der islamischen Koranauslegung. Weimar.
- Golshani, Mahdī, Qur'ān wa 'Ilm (The Qur'ān and Science), Tehran: Tarḥ-i Nū, 2nd ed., 1378 SH (1999 CE).
- Ḥaddād, Yūsuf Durrah, al-Qur'ān wa al-Kitāb: Bī'ah al-Kitābiyyah (The Qur'ān and the Book: The Scriptural Milieu), 2nd ed., Beirut: Manshūrāt al-Maktabah al-Būlīsiyyah, 1982 CE.
- Haykal, Muḥammad Ḥusayn, Ḥayāt Muḥammad (The Life of Muḥammad), Beirut: Dār al-Ma'rifah, 1980 CE.
- Ḥusaynī, Abū al-Qāsim, Mabānī-yi Hunnarī-yi Qaṣaṣ-i Qur'ān (Aesthetic Foundations of Qur'ānic Stories), Tehran: Markaz-i Pazhūhish-hā-yi Islāmī-yi Ṣadā wa Sīmā, 1377 SH (1998 CE).
- Ḥusaynīzādah, Sayyid 'Abd al-Rasūl & Mīrzīnallī, Sayyid Faḥlullāh, "Khawānish-i Intiqādī-yi Shākhiṣah-hā-yi 'Adam-i Tanāsob-i Āyāt-i Qur'ān az Dīdgāh-i Nöldeke (A Critical Reading of the Perceived Incoherence of Qur'ānic Verses in Nöldeke's View)," Qur'ān-Pazhūhī-yi Khāwarshināsān, vol. 19, no. 36, pp. 239–266.
- Ibn 'Āshūr, Muḥammad ibn Ṭāhir, al-Taḥrīr wa al-Tanwīr (Liberation and Enlightenment), Tunis: al-Dār al-Tūnisiyyah li al-Nashr, 1984 CE.
- Ibn Kathir, I. (1999). Tafsir al-Qur'an al-'Azim. Dar al-Tayyibah. (Original work published 1373 AH)
- Ibn Manẓūr, Muḥammad ibn Mukarram, Lisān al-'Arab (The Tongue of the Arabs), Beirut: Dār Ṣādir, 1414 AH (1993 CE).

- ‘Irfānmanesh, Amīr, “Taḥlīl-i Nazariyyah-ye Zabān-i Dīn-i ‘Abd al-Karīm Surūsh wa Naqd-i Ān az Manẓar-i Āyatullāh Jawādī Āmulī (An Analysis of Soroush’s Theory of Religious Language and its Critique by Āyatullāh Jawādī Āmulī),” Pazhūhish-hā-yi I’tiqādī Kalāmī, vol. 7, no. 28, 1397 SH (2018 CE).
- Kākākhānī, ‘Abd al-Karīm, Sākhtār wa Niẓām-i Darūn-i Sūrah-’ī-yi Qur’ān-i Karīm (Structure and Intra-Suratic Order in the Noble Qur’ān), Qom: Nashr-i Ma‘ārif, 1st ed., 1392 SH (2013 CE).
- Khalīlī, Raqiyyah, “Barrasi-yi Ārā’-yi Tafsīrī-yi Āyatullāh Jawādī Āmulī dar Naqd wa Taḥlīl-i Ārā’-yi Mustashriqān dar Bārah-yi Khāstgāh-i Qur’ān,” Muṭāla‘āt-i Tafsīr-i Taṭbīqī (Comparative Exegesis Studies), vol. 7, no. 1, 1401 SH (2022 CE), pp. 260–283.
- Khāmahgar, Muḥammad, Majmū‘ah-yi Kāmil-i Sākhtār-i Sūrah-hā-yi Qur’ān-i Karīm (Complete Compilation of Sūrah Structures in the Noble Qur’ān), Qom: Āyah Nūr, 5th ed., 1399 SH (2020 CE).
- Khaṭīb, ‘Abd al-Karīm, al-Qaṣaṣ al-Qur’ānī fī Mantūqihī wa Maḥūmihi (Qur’ānic Narratives in Their Wording and Meaning), Beirut: Dār al-Ma‘rifah, 1395 AH (1975 CE).
- Khaṭīb, ‘Abd al-Karīm, al-Tafsīr al-Qur’ānī li al-Qur’ān (The Qur’ānic Exegesis of the Qur’ān), Cairo: Dār al-Fikr al-‘Arabī, 1967 CE.
- Khomeinī, Rūḥullāh, Ādāb al-Ṣalāh (The Disciplines of Prayer), Tehran: Mu‘assasah-yi Tanzīm wa Nashr-i Āthār-i Imām Khomeinī, 7th ed., 1378 SH (1999 CE).
- Makāram Shīrāzī, Nāṣir, Tafsīr-i Namūnah (The Exemplar Commentary), Tehran: Dār al-Kutub al-Islāmiyyah, 9th ed., 1374 SH (1995 CE).
- Maybudī, Aḥmad ibn Muḥammad, Kashf al-Asrār wa ‘Uddat al-Abrār (The Unveiling of Secrets and the Provision of the Pious), Tehran: Amīr Kabīr, 5th ed., 1371 SH (1992 CE).
- Muqaddadī, Muḥammad Bāqir, “Wākāwī-yi Sāz-o-Kār-i Hidāyat dar Qur’ān bā Rūkard-i Kalāmī (An Analysis of the Mechanism of Guidance in the Qur’ān: A Theological Approach),” Pazhūhish-hā-yi Kalām-i Islāmī, vol. 4, no. 2, Summer 1400 SH (2021 CE).
- Muṭahharī, Murtaḍā, Majmū‘ah-yi Āthār (Collected Works), vol. 1, Tehran: Intishārāt-i Ṣadrā, 25th ed., 1381 SH (2002 CE).

- Muṭahharī, Murtaḍā, *Wahy wa Nubuwwat (Revelation and Prophethood)*, Tehran: Intishārāt-i Ṣadrā, 19th ed., 1381 SH (2002 CE).
- Naṣr, Sayyid Ḥusayn, *Qalb-i Islām (The Heart of Islam)*, trans. Aḥmad Ārām, Tehran: Nashr-i 'Ilmī wa Farhangī, 1384 SH (2005 CE).
- Nicholson, R. (1930). *A Literary History of the Arabs*. Cambridge University Press.
- Nöldeke, T. (2013). *The History of the Quran* (W. H. Behn, Trans.). Brill. (Original work published 1860)
- Nöldeke, Theodor, *Tārīkh-i Qur'ān (The History of the Qur'ān)*, trans. Farīdūn Badrā'ī, Tehran: Nashr-i Jāmī, 2nd ed., 1387 SH (2008 CE).
- Paret, R. (1957). W. Montgomery Watt: *Muhammad at Mecca*. Oxford 1953. Clarendon Press. XVI, 192 S. – 18 s. net. *Der Islam*, 32(1), 106–108. <https://doi.org/10.1515/islam-1957-320105>.
- Qā'imīnīyā, Ḥamīd Riḍā, *Qur'ān wa Naẓariyyah-hā-yi Hermeneutik (The Qur'ān and Hermeneutical Theories)*, Qom: Pāzhūhishgāh-i Farhang wa Andīshah-yi Islāmī, 3rd ed., 1391 SH (2012 CE).
- Qazwīnī, Muḥsin, *Qaṣaṣ al-Qur'ān wa Ta'thīrūhā fī al-Adab al-Ḥadīth (Qur'ānic Stories and Their Influence on Modern Literature)*, Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyyah, 1415 AH (1995 CE).
- Qutb, S. (1966). *Fi Zilal al-Qur'an*. Dar al-Shuruq.
- Rahman, F. (1984). *Major Themes of the Quran*. University of Chicago Press.
- Salīmī, Muḥammad, “Bāztāb-i Ma'ārif-i Kalāmī dar Sūrah Baqarah (Theological Reflections in Sūrah al-Baqarah),” *Muṭāla'āt-i Tafsīrī*, vol. 3, no. 5, 1396 SH (2017 CE).
- Shahātah, Muḥammad, *al-I'jāz al-Qaṣaṣī fī al-Qur'ān (The Narrative Miracle in the Qur'ān)*, Cairo: Dār al-Kutub, 1983 CE.
- Shahrūr, Muḥammad, *al-Kitāb wa al-Qur'ān: Qirā'ah Mu'āshirah (The Book and the Qur'ān: A Contemporary Reading)*, Beirut: Dār al-Sāqī, 1990 CE.
- Soroush, 'Abd al-Karīm, *Bast-i Tajribah-yi Nabawī (Expansion of Prophetic Experience)*, Tehran: Mu'assasah-yi Farhangī-yi Ṣirāṭ, 2nd ed., 1379 SH (2000 CE).
- Suyūṭī, Jalāl al-Dīn, *al-Itqān fī 'Ulūm al-Qur'ān (Mastery in Qur'ānic Sciences)*, Beirut: Dār al-Fikr, 1416 AH (1995 CE).

- Ṭabarī, Muḥammad ibn Jarīr, Jāmi' al-Bayān 'an Ta'wīl Āy al-Qur'ān (Comprehensive Commentary on the Interpretation of Qur'ānic Verses), Beirut: Dār al-Ma'rifah, 2nd ed., 1406 AH (1986 CE).
- Ṭabāṭabā'ī, Muḥammad Ḥusayn, al-Mīzān fī Tafsīr al-Qur'ān (al-Mīzān: An Exegesis of the Qur'ān), Beirut: Mu'assasat al-A'lamī li al-Maṭbū'āt, 5th ed., 1417 AH (1996 CE).
- Ṭālaqānī, Sayyid Maḥmūd, Partawī az Qur'ān (A Ray from the Qur'ān), Tehran: Sherkat-e Sahāmī-ye Intishār, 8th ed., 1390 SH (2011 CE).
- Zamakhsharī, Maḥmūd ibn 'Umar, al-Kashshāf 'an Ḥaqā'iq Ghawāmiḍ al-Tanzīl (The Revealer of the Truths of the Subtleties of Revelation), Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyyah, 1407 AH (1987 CE).
- Zarqānī, Muḥammad 'Abd al-'Azīm, Manāhil al-'Irfān fī 'Ulūm al-Qur'ān (Sources of Knowledge in Qur'ānic Sciences), Cairo: Dār al-Fikr, 1943 CE.